

DOI: 10.31648/pw.8458

WOJCIECH WŁODARKIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4977-1135>

Military University of Technology

STOSUNKI WOJSKOWE MIĘDZY RZECZĄPOSPOLITĄ POLSKĄ A ZWIĄZKIEM RADZIECKIM W LATACH 1921-1939

The military relations between the Republic of Poland and the Soviet Union in the years 1921-1939

ABSTRACT: The article presents the military relations between Poland and the Soviet Union in the years 1921-1939, from the end of the war between Poland and the Bolshevik Russia until the beginning of World War II. Its content has been divided into four subchapters, in the first of which the author analyzes the state of research on the topic in question and the state of preservation of sources in Polish and foreign archives. In the following subsections, the author presents the military relations between Poland and the USSR in three periods: in the years 1921-1926, 1926-1935 and 1935-1939. The last subsection is key to the undertaken research problem. It contains findings on the changes in the mutual military relations to the disadvantage of Poland, in connection with the rapid expansion and modernization of the Red Army and the difficulties of the Polish military intelligence in their assessment and difficulties in recognizing the reconstructed cooperation between the USSR and Germany.

KEYWORDS: military relations, the Republic of Poland, the Soviet Union, interwar period

1. Stan badań i stan zachowania źródeł

Stosunki wojskowe Polski i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym nie cieszą się takim zainteresowaniem jak polityczne. Są one jednym z najważniejszych wątków nadal przydatnej monografii autorstwa Mariana Leczyka (1997), monografii wieloautorskiej wydanej przez badaczy z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Wojtkowiak 2013) oraz przygotowanej przez Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach (Gmitruk | Włodarkiewicz 2012; Gmitruk | Włodarkiewicz | Roguski 2013). Działania polskiego wywiadu wojskowego w ZSRR (Peplowski 1995) oraz polskich dyplomatów wojskowych (Peplowski 2005) kompleksowo przeanalizował Andrzej Peplowski. Oceny zagrożenia radzieckiego przez polskie naczelne władze wojskowe przybliżyła monografia autorstwa Wojciecha Włodarkiewicza (2002) oraz edycja dokumentów, relacji i wspomnień (Włodarkiewicz 2005).

Prace badawcze nad tą problematyką utrudnia stan zachowania zasobu aktowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. Przydatne dokumenty znajdują się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, głównie w dwóch zespołach – Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ataszaty Wojskowe. Dokumenty aktowe dotyczące stosunków wojskowych między Polską a Rosją Radziecką (ZSRR) są przechowywane w Archiwum Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie oraz instytucjach zagranicznych, głównie Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (RGWA).

2. Relacje wojskowe między Rzeczpospolitą Polską a Rosją Radziecką (ZSRR) w latach 1921-1926

Polityka Rosji Radzieckiej, następnie ZSRR, wobec Polski była zdecydowanie wroga, a wszystkie polskie próby poprawy wzajemnych relacji były odrzucane. Kreml liczył się jedynie z siłą Polski, którą na różne sposoby próbował osłabiać. Podstawową i niezmienną ideą polskiej polityki zagranicznej była koncepcja jej uniezależnienia od Niemiec i bolszewickiej Rosji. Potwierdziła to uchwała Rady Ministrów z 19 stycznia 1922 r., na nowo sformułowana przez marsz. Józefa Piłsudskiego w 1926 r. i realizowana po jego śmierci przez Józefa Becka (Kornat | Materski 2015, 17).

Po zakończeniu wojny polskie naczelne władze wojskowe były nieufne wobec polityki Rosji Radzieckiej, co m.in. wynikało z meldunków o koncentracji Armii Czerwonej (ACz) w pobliżu granicy z Polską (AAN, AW, A-II 67/1, k. 18-20).

Na posiedzeniu Rady Wojennej 3 grudnia 1921 r. marsz. Piłsudski stwierdził, że w roku następnym może nastąpić agresja Rosji na Polskę (Włodarkiewicz 2012, 92). Szef Sztabu Generalnego WP gen. dyw. Władysław Sikorski na początku 1922 r. przygotował memoriał, w którym podkreślił, że Polska jest zainteresowana utrzymaniem *status quo* dla spokojnej konsolidacji wewnętrznej, zagrażać zaś jej bezpieczeństwu mogą jedynie Rosja Radziecka i Niemcy (Włodarkiewicz 2005, 15-18).

Trudna sytuacja ekonomiczna Rosji zmusiła jej kierownictwo do zaproponowania zachodnim sąsiadom zwołania konferencji zbrojeniowej, redukcji armii stałych i budżetów wojskowych. Jednak moskiewska konferencja (2-12 grudnia 1922 r.) zakończyła się niepowodzeniem, ponieważ Rosja odmówiła podpisania z sąsiadami paktów o nieagresji. Potwierdziło to podejrzenia strony polskiej, że Moskwa nie zrezygnowała z agresywnych planów wobec państw ościennych w Europie. Sprzyjała temu zacieśniająca się współpraca Rosji i Niemiec po traktacie zawartym w Rapallo 16 kwietnia 1922 r. i tajna umowa o współpracy wojskowej z 3 kwietnia 1922 r. przewidująca bardzo duże dostawy niemieckiego uzbrojenia. Na reakcję

Polski nie trzeba było długo czekać – w maju tegoż roku przedłużono służbę wojskową dwóch roczników (Leczyk 1997, 95-104).

Ważnym pionem polskiej służby dyplomatycznej byli attaché wojskowi, którzy w oficjalnych wykazach figurowali jako pracownicy poselstw lub ambasad RP i jednocześnie podlegali szefowi Sztabu Generalnego (od 1928 r. Sztabu Głównego – SG) Wojska Polskiego (WP) za pośrednictwem szefa Oddziału II SG (Łossowski 1992, 69-73). Reprezentowali oni WP, prowadzili szczegółowe studia nad armiami obcymi i zagadnieniami wojskowymi, w tym organizacją sił zbrojnych danego państwa, meldowali o rezultatach prac Oddziałowi II oraz pośredniczyli we wszystkich sprawach wynikających ze wzajemnych stosunków (Peplowski 2005, 69).

Pierwszym attaché wojskowym Polski w Moskwie został ppłk SG Romuald Wolikowski, któremu szef Oddziału II ppłk SG Ignacy Matuszewski polecił zwrócić szczególną uwagę na organizację ACz, plany jej reorganizacji, etat kawalerii, szkolnictwo wojskowe, przebieg demobilizacji, plany mobilizacyjne, stan uzbrojenia i zaopatrzenia oraz transportu, a także organizację Wszechrosyjskiej Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (ros. *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем* – WCzK) i centralnych władz politycznych. Zdobycie przez władze radzieckie dowodów na powiązanie ppłk. Wolikowskiego z aresztowanym pod zarzutem szpiegostwa pełnomocnikiem delegacji polskiej w Komisji Repatriacyjnej spowodowało jego odwołanie. Nowy attaché ppłk SG Ignacy Boerner przybył do Moskwy 10 czerwca 1923 r. W swojej działalności w większym stopniu niż poprzednik wykorzystywał obserwację zamiast wywiadu (Kochanowski 1990, 269-274).

Oddział II Sztabu Generalnego WP 21 marca 1924 r. wydał instrukcję „Stosunek do tajnych placówek”, w której nakazywał attaché wojskowemu w Moskwie rozpoznanie ACz w ramach ogólnie przyjętych zasad przez osobistą obserwację na miejscu lub w terenie w trakcie oficjalnych podróży, a także z wykorzystaniem jawnych kontaktów z przedstawicielami ACz lub innych armii oraz na podstawie dostępnej literatury i prasy wojskowej. Wywiad tajny prowadzili tylko zakonspirowani oficerowie z placówek wywiadowczych (RGWA, O II SG, 308-9-566, k. 418-420).

Centrala polskiego wywiadu wojskowego otrzymywała z różnych źródeł meldunki o przygotowaniach ZSRR do zbrojnego opanowania Besarabii, co wyolbrzymiała strona rumuńska (AWBH, kol. ros. VIII.800.59.15, k. 102). Podobna ocena została zawarta w piśmie szefa Oddziału II Sztabu Generalnego WP:

[...] Wprawdzie silna agitacja antyrumuńska [w ZSRR – W. W.] trwa nadal (w prasie i na wiecach), ale nie przywiązuje się do tego większej wagi, gdyż kampania ta ciągnie się już od bardzo dawna i ma na celu ciągle niepokojenie i utrzymywanie Rumunii w oczekiwaniu wojny i stworzenie podatnego gruntu do agitacji komunistycznej w Besarabii (AAN, AW, A-II 71, k. 238).

Na konferencji u szefa Sztabu Generalnego WP gen. dyw. Stanisława Hallera 8 kwietnia 1925 r. m.in. oceniono, że bardzo poważnie wzrosła możliwość wybuchu wojny na dwa fronty, a agresja ZSRR i Niemiec zostanie wykonana siłami lekkich i ruchliwych armii. Przewidywano, iż przeciwnicy będą gotowi do rozpoczęcia wojny wiosną 1928 r., do tego zaś czasu planowano maksymalnie wzmocnić WP (Włodarkiewicz 2012, 95).

Podstawę dyrektyw operacyjnych polskiego planu wojny w połowie lat 20. XX w. stworzyły porozumienia ze sztabami generalnymi Francji i Rumunii. Umożliwiły one rozpoczęcie prac nad trzema ramowymi planami operacyjnymi – podstawowym planem wojny dwufrontowej z Niemcami i ZSRR („N+R”) oraz odrębnymi planami dla poszczególnych przeciwników. Przygotowywano również plany mobilizacyjne, transportowe i etapowe. Biuro Ścisłej Rady Wojennej uznało, że Związek Radziecki i Niemcy, nawet w nie uderzając wspólnie, już były silniejsze od Polski. W razie wojny Polski z jednym z przeciwników za prawdopodobne uznano przyłączenie się do wojny drugiego z nich (Stawecki 1990, 430-431).

Od zawarcia traktatu ryskiego do maja 1926 r. ACz nie była jeszcze przygotowana do rozpoczęcia nowej wojny, a na stosunki wojskowe polsko-radzieckie wywierały poważny wpływ również ich relacje polityczne i ekonomiczne.

3. Stosunki wojskowe między Polską i Związkiem Radzieckim w latach 1926-1935

Wszystkie główne decyzje dotyczące bezpieczeństwa Polski oraz jej stosunków wojskowych z innym państwami w latach 1926-1935 podejmował marsz. Piłsudski. Przyznawał, że nie był zainteresowany konfliktem ze Związkiem Radzieckim, mimo iż nadal oceniał ten kraj jako słaby wewnętrznie, niestabilny oraz mający problemy ekonomiczne. Na posiedzeniu Komitetu Obrony Państwa 26 listopada 1926 r. stwierdził:

Ogromna większość ludności Rosji wojny nie chce, zmęczona wojną i rewolucją. Nie wiadomo, czy Rosja jest w stanie prowadzić wojny przez dłuższy czas. [...] Górna warstwa rządząca jest w stanie poruszyć i prowadzić Rosję dokąd zechce i jest przez to bardzo niebezpieczna. Stąd niespodzianki, z którymi należy się liczyć. Rosja może dochodzić rewanżu z Polską, choć dziś czynniki miarodajne zapowiadają, że tego rewanżu nie chce. Na razie bolszewicy pracują nad rozkładem państwa polskiego i to jest ich stała praca. Mogą też bolszewicy spowodować wojnę z Polską, aby wybrnąć w ten sposób z wewnętrznego kryzysu w partii bolszewickiej i załamania wiary w bolszewizm. Anglia prowadzi skrupulatne okrażanie i izolację Rosji. Rosja zaś szuka stale jednego ze swych czterech frontów: angielskiego na wschodzie, polskie-go, bałtyckiego i rumuńskiego. Na razie na froncie z Polską spokojnie, ale należy się spodziewać, że nacisk na ten front przyjdzie (Leczyk 1997, 260).

Zainteresowania operacyjne i strategiczne marsz. Piłsudskiego w latach 1926-1935 koncentrowały się na zagrożeniu bezpieczeństwa Polski przez Związek Radziecki. Od 1926 r. planowanie operacyjne WP było w gestii nowo utworzonego Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych (GISZ). Zadania z tej dziedziny omawiano na posiedzeniach inspektorów armii oraz generałów do prac przy GISZ, podzielonych na dwie grupy: wschodnią (zagrożenie radzieckie) i zachodnią (zagrożenie niemieckie) (Woźny 2000, 20-21; Jędrzejewicz 1986, 202).

Na początku lat 30. XX w. kierownictwo WP nadal oceniało, że bezpieczeństwu państwa najbardziej zagraża ZSRR, m.in. ze względu na koncentrację ACz w obszarze nadgranicznym. Było też zaniepokojone brakiem sojuszników, oprócz Rumunii. Te obawy oraz brak zaufania marsz. Piłsudskiego do instytucji międzynarodowych, w tym Ligi Narodów, i jego przekonanie o większej efektywności zobowiązań dwustronnych stanowiły podstawę do poszukiwania przez Polskę porozumienia z dwoma najsilniejszymi sąsiadami. Priorytetem stało się porozumienie z ZSRR – w 1931 r. wznowiono rozmowy, a w następnym roku 25 lipca podpisano w Moskwie pakt o nieagresji między Polską a Związkiem Radzieckim. Miał on obowiązywać trzy lata, ale 5 maja 1934 r., po wizycie w Moskwie polskiego ministra spraw zagranicznych Becka, przedłużono jego obowiązywanie do końca 1945 r. (Rezmer 2012, 154-155).

W latach 30. trwał proces reorganizacji i rozbudowy ACz. Było to możliwe dzięki ogromnemu budżetowi wojskowemu, który stale zwiększano. Z oficjalnych danych wynika, że w 1935 r. Armia Czerwona liczyła 940 tys. żołnierzy, a w następnym roku – 1 mln 300 tys., dysponowała bardzo licznym lotnictwem i bronią pancerną. Jednakże polski wywiad wojskowy nie miał dokładnych danych, a ustalenia wywiadu japońskiego były jeszcze mniej precyzyjne. W analizowanym okresie ACz zmieniła swój charakter z milicyjnej na regularną. Procesowi temu towarzyszyły poważne braki kadrowe oraz w zakresie szkolenia i zaopatrzenia. Niezbędnych kadr dostarczały krótkoterminowe kursy dowódcze, ale poziom wyszkolenia ich absolwentów był niski. Polskie oceny potencjału ACz były niepełne, co wynikało z mankamentów działalności polskiego wywiadu wojskowego. Rozbudowa przemysłu zbrojeniowego ZSRR i szybkie zwiększanie budżetu wojskowego stały się obszarem zainteresowania Sztabu Głównego WP, z tego powodu wzrosło zapotrzebowanie na informacje wywiadowcze. Zadania w tym zakresie wykonywali oficerowie wywiadu i polscy dyplomaci wojskowi w Związku Radzieckim (Leczyk 1997, 310-312).

Wzrosła rola attaché wojskowego w Moskwie, który stał się źródłem wartościowych informacji wojskowych, politycznych i gospodarczych (Peplowski 2005, 45). Ataszat wojskowy w Moskwie rozpoznawał także stan stosunków radziecko-niemieckich, ponieważ zbliżenie obu tych państw zagrażało bezpieczeństwu Polski.

Raporty polskich attaché wojskowych w Moskwie z pierwszej połowy lat 30. coraz częściej zawierały informacje o rozbudowie ACz. Polski attaché wojskowy,

który oficjalnie z trybuny obserwował w 1932 r. przebieg defilady 1-majowej, zwrócił uwagę na dużą liczbę nowego uzbrojenia, m.in. 48 dział przeciwpancernych, zmodernizowane działa wz. 1930 o dłuższej lufie, lżejszej lawecie, haubice wz. 1910/30 kal. 122 mm oraz trzy zmotoryzowane pułki artylerii najcięższej, nowe typy czołgów i 300 samolotów (RGWA, O II SG, 308-6-40, k. 11-25).

Meldunek ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego z listopada 1932 r. zawierał charakterystykę czołgów i samochodów pancernych ACz oraz informację, że radziecki przemysł zbrojeniowy rozpoczął produkcję czołgów lekkich T-26 na licencji Vickersa (RGWA, O II SG, 308-6-72, k. 50-54).

Po odwołaniu ppłk. Kowalewskiego pełniącym obowiązki attaché wojskowego został kpt. dypl. Władysław Harland, który utrzymywał poprawne relacje z radzieckimi władzami wojskowymi. Był to czas odprężenia w stosunkach polsko-radzieckich, po podpisaniu paktu o nieagresji poprawie uległy także relacje wojskowe. Odbyło się kilka wizyt i rewizyt delegacji obu armii: lotnictwa ACz w Polsce w lipcu 1933 r., polskiej rewizyty w listopadzie, Marynarki Wojennej RP w lipcu 1934 r. i rewizyty Floty Bałtyckiej we wrześniu. Kapitan Harland został kilka razy zaproszony na manewry Armii Czerwonej (Leczyk 1997, 312) oraz coraz częściej wyjeżdżał w teren w celu rozpoznania stanu garnizonów oraz obiektów militarnych i komunikacyjnych. We wrześniu 1934 r. obserwował on dwustronne ćwiczenia taktyczne ACz pod Moskwą – bardzo nisko jednak ocenił ich poziom, w tym wyreżyserowanie poszczególnych etapów oraz postawę żołnierzy (RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 95-99).

W sprawozdaniu za 1933 r. polski attaché wojskowy informował o zwiększeniu liczby dywizji ACz w graniczących z Polską okręgach wojskowych ukraińskim i białoruskim, o rozbudowie artylerii przeciwlotniczej i łączności radiowej oraz poprawie poziomu wyszkolenia taktycznego (RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 79-89).

W latach 1926-1935 stosunki wojskowe polsko-radzieckie czasowo uległy poprawie, do czego w największym stopniu przyczyniło się podpisanie paktu o nieagresji.

4. Stosunki wojskowe między Polską i Związkiem Radzieckim w latach 1935-1939

Lata 1935-1939 były decydujące dla stosunków wojskowych Polski i jej wschodniego sąsiada. W tym czasie znacząco wzrosły możliwości bojowe ACz w porównaniu z Wojskiem Polskim. Naczelne władze wojskowe RP na rozbudowę Armii Czerwonej i Wehrmachtu zareagowały rozpoczęciem realizacji 6-letniego planu rozbudowy i modernizacji WP. Do tego w połowie lat 30. sojusz polsko-rumuński nie oznaczał pewnego zwiększenia polskiego potencjału militarnego na wypadek agresji ZSRR. Powodem było dążenie Rumunii do współpracy z Moskwą oraz niewielka wartość armii rumuńskiej (Leczyk 1997, 256-362).

Za rozpoznanie potencjału ACz odpowiedzialni byli głównie polscy dyplomaci wojskowi. Na terenie ZSRR działalność wywiadowczą prowadziło 11 oficerów Oddziału II SG, oficjalnie urzędników ambasady lub konsulatów Rzeczypospolitej Polskiej (IPMS, B.I.119/D, k. 1-5).

W ocenie polskiego attaché wojskowego w Moskwie z dużym rozmachem i zaangażowaniem znacznych sił odbyły się we wrześniu 1935 r. manewry jesienne Kijowskiego Okręgu Wojskowego. Ich celem było pokazanie delegacjom zagranicznym: czechosłowackiej, francuskiej i włoskiej, stanu motoryzacji i lotnictwa ACz, możliwości jej broni pancernej, wojsk powietrznodesantowych oraz kawalerii, wspartej oddziałami zmotoryzowanymi (RGWA, O II SG, 308-6-23, k. 137).

Jedną z metod jawnego pozyskiwania przydatnych informacji stały się wyjazdy polskich dyplomatów wojskowych poza Moskwę, podczas których rozpoznawali stan obiektów wojskowych i infrastruktury komunikacyjnej. Strona radziecka utrudniała podróże, ograniczała zakup benzyny, inwigilowała polskich dyplomatów, a nawet podjęła próbę zniszczenia samochodu należącego do Konsulatu RP w Mińsku 12 lutego 1938 r. (RGWA, O II SG, 308-1-52, k. 5).

Związek Radziecki w 1938 r. dążył do poprawy stosunków wojskowych z Polską. Attaché wojskowy ZSRR w Kownie mjr Michaił Korotkich odbył z polskim odpowiednikiem płk. dypl. Leonem Mitkiewiczem rozmowę, która dotyczyła przede wszystkim nawiązania polsko-radzieckiej współpracy wojskowej w razie niemieckiej agresji na któreś z państw bałtyckich, dostaw radzieckiego uzbrojenia dla Polski i Rumunii w razie ich wojny z Niemcami oraz potrzeby stworzenia bloku wojskowego państw bałtyckich, Polski i Rumunii z udziałem ZSRR przeciwko Niemcom. W czasie kolejnej rozmowy, 15 grudnia 1938 r., mjr Korotkich przedstawił wizję większej koalicji Francji, Wielkiej Brytanii, USA, ZSRR, Polski i Rumunii przeciwko Niemcom, Włochom i Japonii. Podczas tej samej rozmowy przedstawił radzieckie warunki przyszłego porozumienia (Leczyk 1997, 419-420). Po tej rozmowie płk Mitkiewicz natychmiast wysłał raport do szefa Sztabu Głównego WP gen. bryg. Wacława Stachewicza:

Rozważając i analizując wszystko, uznałem zakomunikowaną mi przez majora Korotkich propozycję za wydarzenie wielkiego dla nas znaczenia, zwłaszcza łącząc ją z poprzednią moją rozmową z pułkownikiem Deglawsem o możliwości ustanowienia prawdziwej ententy bałtyckiej przeciwko Niemcom, realnie popartej przez Rosję Sowiecką. Wydawało mi się, że jest obecnie rzeczą zupełnie możliwą zorganizowanie sojuszu państw bałtyckich z Rzeczypospolitą Polską w oparciu o nasz sojusz z Rosją Sowiecką. Sprawą, która może sprawić dużo kłopotów, jest żądanie sztabu sowieckiego wejścia wojsk sowieckich do państw bałtyckich, jak również prawa wkroczenia ich do rejonów Wilno i Lwów w przypadku jakiegokolwiek agresji niemieckiej w Europie. Sowiecki Sztab Generalny, wg słów majora Korotkich, zdaje się nie bardzo wierzyć w to, abyśmy sami dali sobie radę z Niemcami (Mitkiewicz 1990, 162-163).

Polsko-radzieckie stosunki wojskowe poważnie pogorszyły się jesienią 1938 r. z powodu koncentracji sił ACz nad granicą z Polską w czasie kryzysu sudeckiego. Polska zareagowała, ześrodkowując wojsko na Wołyniu i przebazowując kilka eskadr lotniczych do Polski Południowo-Wschodniej w celu uszczelnienia ochrony granicy powietrznej państwa (Włodarkiewicz 2002, 229).

Polscy attaché wojskowi w Moskwie ppłk Zaborowski i płk Brzeszczyński byli zdania, że ZSRR dążył do wywołania konfliktu zbrojnego, w który byłby, przynajmniej początkowo, mało zaangażowany lub neutralny, a jego kierownictwo bało się ryzyka wojny z pełnowartościowym przeciwnikiem. Jednakże zamierzało wyciągnąć maksymalne korzyści podczas wojny bądź po jej zakończeniu, podczas ustalaniu nowego ładu politycznego w Europie, angażując minimalne siły i środki, szantażując groźbą swojej potęgi wyczerpany wojną Zachód. (IPMS, B.I.119/D, k. 352-357).

W wyniku oceny zagrożenia bezpieczeństwa Polski przez ZSRR w latach 1937-1938 powstał plan operacyjny „Wschód”, który 26 lutego 1939 r. został zatwierdzony przez marsz. Śmigłego-Rydza. Zakładał on strategiczną obronę przeciwko agresji ZSRR ze wsparciem Rumunii i pomocą materiałową mocarstw zachodnich. Przewagę liczebną ACz zamierzano zneutralizować przez szybsze osiągnięcie gotowości bojowej przez WP. Operacje obronne miały być początkowo prowadzone w formie osłony i działań opóźniających, a w drugim etapie manewrów po liniach wewnętrznych, z ewentualnym przejściem do działań zaczepnych (Kośmider 2012, 146-147). Założenia planu „Wschód” nie uwzględniały rzeczywistego stosunku sił i byłyby trudne do realizacji.

Międzynarodowe położenie Polski uległo gwałtownemu pogorszeniu w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939 r., gdy ministrowie spraw zagranicznych Związku Radzieckiego oraz Niemiec zawarli układ o nieagresji, który uzupełniały dodatkowe tajne protokoły, m.in. dotyczące Polski. Szef Sztabu Głównego WP błędnie uważał, że niemożliwe jest porozumienie Niemiec i ZSRR ze względu na dzielące ich głębokie sprzeczności ideologiczne (Zgórniak 1993, 330).

Kierownictwo Ambasady Polskiej w Moskwie zostało zaskoczone podpisaniem radziecko-niemieckiego układu o nieagresji, a strona polska nie poznała treści dodatkowych tajnych załączników i nie potrafiła właściwie ocenić jego wpływu na bezpieczeństwo Polski (Kornat 2002, 539).

Polski wywiad wojskowy zdobył informacje o wznowieniu współpracy wojskowej obu jej wielkich sąsiadów. Dostarczył ich oficer polskiego wywiadu wojskowego mjr dypl. Rafał L. Protassowicki, oficjalnie zatrudniony na stanowisku urzędnika Konsulatu RP w Mińsku:

[...] Tajne klauzule wojskowe i terytorialne dotyczące państw bałtyckich i Polski, ewentualnie Rumunii. [...] Napisałem wyraźnie tymi słowami, że w zbliżającej się wojnie Polski, ewentualnie aliantów z Niemcami, Sowiety wystąpią również.

Lecz nie w formalnym sojuszu wojskowym z Niemcami, tylko samodzielnie, na własną rękę i w celach ściśle ograniczonych, a to ze względu na konieczność liczenia [się] z antyniemieckim nastawieniem społeczeństwa własnego i światowej Międzynarodówki. Określałem nawet w tym raporcie termin zbrojnego wystąpienia Sowietów, mianowicie w chwili jak tylko zarysuje się rozstrzygnięcie strategiczne na froncie polsko-niemieckim, dodając, że w związku z tym należy oczekiwać natychmiastowego wycofania się ZSRR z zatargu z Japonią (Włodarkiewicz 2001, 84).

Niestety, nie udało się odnaleźć potwierdzenia otrzymania meldunku przez Oddział II Sztabu Głównego.

Kierownik Referatu Polityczno-Gospodarczego w samodzielnej referacie „Rosja” Oddziału II SG mjr dypl. Władysław Słonimski wspominał o dwóch cennych raportach z marca 1939 r. przygotowanych przez agenta polskiego wywiadu o pseudonimie „Kobalt”, traktujących o stanowisku ZSRR wobec Polski i Niemiec oraz o planach Biura Politycznego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (WKP(b)) nawiązania bezpośredniego porozumienia z Niemcami (IPMS, B.I.6i, k. 63-64).

Ostrzeżenie o możliwym reaktywowaniu sojuszu Niemiec i ZSRR polski wywiad wojskowy otrzymał również od attaché wojskowego RP w Berlinie ppłk. dypl. Antoniego Szymańskiego (Grzywacz 1999, 142-143; Ćwięk 2017, 132 i n.). Generał Stachiewicz 3 maja 1939 r. został powiadomiony o treści depechy szyfrowej ppłk. Szymańskiego. Donosił w niej, że wieczorem poprzedniego dnia po zakończeniu przyjęcia urodzinowego szefa cywilnego gabinetu Adolfa Hitlera ministra Hansa Lammersa otrzymał informację od gen. mjr. Karla Bodenschatza, adiutanta Hermanna Göringa, o możliwości zawarcia sojuszu ZSRR i Niemiec przeciwko Polsce: „[...] jeżeli Hitler dojdzie do przekonania, że Niemcy mogą być od wschodu okrążone przez Polskę, to nie zawaha się on połączyć nawet z samym [...] diabłem! A nie ma chyba między nami wątpliwości, kim jest diabeł” (IPMS, kol. 77/11, k. 24-26; Szymański 1959, 140-143).

Szef Sztabu Głównego WP 7 maja 1939 r. otrzymał raport płk. dypl. Józefa Englichta, zastępcy szefa Oddziału II SG WP, że wywiad brytyjski za pośrednictwem Referatu „Zachód” Oddziału II SG przekazał informację potwierdzającą treść meldunku ppłk. Szymańskiego. Kierownictwo Wojska Polskiego nie zdyskontowało informacji ppłk. Szymańskiego o możliwości zawarcia sojuszu ZSRR i Niemiec skierowanego głównie przeciwko Polsce (Woźny 2000, 271-272, 315).

Przed wybuchem II wojny światowej wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) uzyskał informacje o wzroście zagrożenia Polski agresją ZSRR, o czym świadczyły: koncentracja ACz na terenie graniczących z Polską specjalnych okręgów wojskowych białoruskiego oraz kijowskiego, powoływanie rezerwistów, rejestracja koni, wozów i ciągników w kolchozach, utrzymujące się na granicy napięcie oraz przyjęcie z honorami w Moskwie niemieckiej misji handlowej (Włodarkiewicz 2005, 189).

Oddział II Sztabu Głównego opracowywał wszystkie otrzymane informacje, nie wyciągał jednak z nich właściwych wniosków politycznych i operacyjnych, a szef Sztabu Głównego w zakresie ocen politycznych opierał się na opiniach Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Kierownictwo Oddziału II SG nie dysponowało możliwością wszechstronnej oceny aktywności potencjalnych przeciwników i nie koordynowano działań, ponieważ dysponowało jedynie częścią informacji wywiadowczych. W lipcu i sierpniu 1939 r. aktywność polskiego wywiadu wojskowego koncentrowała się na rozpoznaniu niemieckich przygotowań do agresji na Polskę (Kołakowski 2012, 168 i n.).

Szef Oddziału II płk dypl. Józef Smoleński od 7 września otrzymywał meldunki o częściowej mobilizacji ACz i jej przegrupowaniu w pobliże granicy z Polską, o czym meldował szefowi Sztabu NW gen. Stachiewiczowi oraz marsz. Śmigłemu-Rydzowi. Jednakże zostały one ocenione jako: „[...] pewnego rodzaju zabezpieczenie się Sowieców nad granicą, ale nie jako koncentracja wojsk sowieckich do akcji na Polskę” (IPMS, B. I.6i/6, k. 99-101).

Płk. Smoleński bardzo krótko kierował polskim wywiadem wojskowym i nie czuł się na tym stanowisku pewnie. Gdy składał meldunki przełożonym o mobilizacji ACz oraz jej transportach operacyjnych, nie ocenił ich jednoznacznie jako przygotowania do wystąpienia zbrojnego przeciwko Polsce. Agresja ZSRR zaskoczyła polskie naczelne władze państwowe i wojskowe, ponieważ wywiad wojskowy pracował mniej skutecznie, a na jego czele stał oficer bez doświadczenia. Z kolei marsz. Śmigły-Rydz koncentrował swą uwagę na działaniach przeciwko Wehrmachtowi, zupełnie zaś nie reagował na wzrost zagrożenia Polski agresją Związku Radzieckiego (więcej Włodarkiewicz 2011, 206-207).

* * *

Stosunki wojskowe między Polską i ZSRR w okresie międzywojennym były bardzo skomplikowane. Wpływała na nie wzajemna nieufność kierownictw politycznych i wojskowych obu państw głównie w zakresie ich rzeczywistych planów militarnych – obie strony podejrzewały się o przygotowywanie agresji w sojuszu z innymi państwami. W gruncie rzeczy Polska żadnej agresji nie przygotowywała, a ZSRR nie był do niej zdolny do połowy lat 30. XX w.

Polsko-radzieckie stosunki wojskowe uległy przejściowej poprawie po zawarciu 25 lipca 1932 r. układu o nieagresji. Ich najbardziej dramatyczny okres rozpoczął się we wrześniu 1938 r. wraz z kryzysem czechosłowackim. Gwałtowna i niekorzystna dla strony polskiej zmiana wzajemnych relacji wojskowych nastąpiła wraz z podpisaniem układu Ribbentrop-Mołotow, który uzupełniały tajne załączniki wymierzone głównie w bezpieczeństwo Polski. Armia Czerwona przyspieszyła przygotowania wojenne, które zostały rozpoznane przez wywiad polski, zostały jednak ocenione przez kierownictwo państwa i jego armii jako niewiarygodne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- AAN, AW, A-II 67/1, k. 18-20, Meldunki telegraficzne attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Rydze, Ryga, 28 VII 1921, 29 VII 1921.
- AAN, AW, A-II 71, k. 238, Ocena sytuacji wojskowej SSSR w związku ze sprawą besarabską, pismo szefa Oddziału II SG płk. SG M. Bajera do attaché wojskowego przy PP w Rydze, Warszawa, 2 III 1925.
- AWBH, kol. ros. VIII.800.59.15, k. 102, Wyciąg z ostatnich wiadomości za czas od 22 IV do 18 VI 1924, Oddział II SG, Warszawa, 21 VI 1924.
- IPMS, B.I.6i, k. 63-64, Mjr dypl. W. Słonimski, Uwagi o pracy referatu polityczno-gospodarczego w Samodzielnym Referacie „Rosja” Oddziału II SG (Wydział Studiów), Paryż, 10 II 1940.
- IPMS, B.I.6i/6, k. 99-101, płk dypl. J. Smoleński, Sprawozdanie z przebiegu zdarzeń i spraw związanych z moją pracą na stanowisku szefa Oddziału II Sztabu Głównego za czas od dn. 1 II 1939 r. do dnia przybycia mego do Paryża 27 X 1939.
- IPMS, B.I.119/D, k. 1-5, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie płk. dypl. Stefana Brzeszczyńskiego do ministra spraw wojskowych, Paryż, 31 X 1939.
- IPMS, B.I.119/D, k. 352-357, Relacja mjr. dypl. Stanisława Malecińskiego, od 1937 r. pomocnika attaché wojskowego w Moskwie, Paryż, 9 I 1940.
- IPMS, kol. 77/11, k. 24-26, Ppłk dypl. A. Szymański, Z niemieckich przygotowań przeciwko Polsce w okresie 15 III do 1 IX 1939 r., Tatiszczewo, 14 I 1942.
- RGWA, O II SG, 308-1-52, k. 5, Pismo kierownika Konsulatu Generalnego RP w Kijowie Jerzego Matusińskiego do Ministra Spraw Zagranicznych, Kijów 21 VII 1939.
- RGWA, O II SG, 308-6-23, k. 137, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie mjr. dypl. W. Harlanda do szefa Oddziału II SG WP, Moskwa, 24 IX 1935.
- RGWA, O II SG, 308-6-40, k. 11-25, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie. Defilada 1 maja w Moskwie i Leningradzie, Moskwa, 4 V 1932.
- RGWA, O II SG, 308-6-72, k. 50-54, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie do szefa Oddziału II Sztabu Głównego WP pt. Bronie pancerne w ZSRR. Typy maszyn, Moskwa, 22 XI 1932.
- RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 79-89, Sprawozdanie ogólne attaché wojskowego RP w Moskwie kpt. dypl. W. Harlanda za rok 1933, Moskwa, 21 II 1934.
- RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 95-99, Raport p.o. attaché wojskowego RP w Moskwie kpt. dypl. W. Harlanda do szefa Oddziału II SG WP, Moskwa, 5 III 1935.
- RGWA, O II SG, 308-9-566, k. 418-420, Instrukcja szefa Sztabu Generalnego WP Stosunek do tajnych placówek z 21 III 1924.
- Dokumenty publikowane
- GRZYWACZ, A. (oprac.) (1999), Oddział II Sztabu Głównego: raport płk. dypl. J. Englichta. W: Arcana. 26, 134-153.
- MITKIEWICZ, L. (1990), Wspomnienia kowieńskie 1938-1939. Warszawa.
- SZYMAŃSKI, A. (1959), Zły sąsiad. Niemcy 1932-1939 w oświetleniu polskiego attaché wojskowego w Berlinie. Londyn.
- WŁODARKIEWICZ, W. (oprac.) (2001), Rozpoznanie zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony ZSRR – relacja mjr. dypl. Rafała L. Protassowickiego. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 2, 79-92.
- WŁODARKIEWICZ, W. (wyb. i oprac.) (2005), Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach. Warszawa.

Opracowania

- ĆWIEK, H. (2017), Między Warszawą a Berlinem przed wybuchem II wojny światowej. W: Majzner, R. (red.), Wrzesień z perspektywy służb specjalnych II Rzeczypospolitej. Radomsko, 107-147.
- GMITRUK, J. | WŁODARKIEWICZ, W. (red.) (2012), Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Warszawa – Siedlce.

- GMITRUK, J. | WŁODARKIEWICZ, W. | ROGUSKI, R. (red.) (2013), *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*. Warszawa – Siedlce.
- KOCHANOWSKI, J. (1999), *Między dyplomacją a wywiadem. Działalność Romualda Wolikowskiego i Ignacego Boernerera jako attaches wojskowych w Moskwie (1921-1924)*. W: *Przegląd Historyczny*. 1-2, 269-274.
- KOLAKOWSKI, P. (2012), *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*. Warszawa.
- KORNAT, M. (2002), *Polska wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- KORNAT, M. (2012), *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*. Gdańsk.
- KORNAT, M. | MATERSKI, W. (2015), *Między pokojem a wojną. Szkice o dyplomacji polskiej lat 1918-1945*. Warszawa.
- KOŚMIDER, T. (2012), *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*. W: *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 127-147.
- KRUSZYŃSKI, M. (2010), *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*. Warszawa.
- KUŚNIERZ, R. (2013), *Represje wobec konsulatów RP w ZSRR oraz polskie retorsje w 1938 roku*. W: Gmitruk, J. | Włodarkiewicz, W. | Roguski, R. (red.), *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*. Warszawa – Siedlce, 17-36.
- LECZYK, M. (1997), *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939*. Białystok.
- ŁOSSOWSKI, P. (1992), *Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Z dziejów polskiej służby zagranicznej*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (1994), *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005a), *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005b), *ZSRR wobec polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r.* W: Wojciechowski, M. (red.), *Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*. Toruń, 145-154.
- PEPŁOŃSKI, A. (1995), *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*. Warszawa.
- PEPŁOŃSKI, A. (2005), *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Toruń.
- REZMER, W. (2012), *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*. W: *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 149-156.
- STAWECKI, P. (red.) (1990), *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939*. Warszawa.
- STROŃSKI, H. | SEROCZYŃSKI, G. (red.) (2010), *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX oraz początkach XXI wieku*. Olsztyn – Charków.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2002), *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*. Warszawa.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2011), *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932-1939*. W: Kołakowski, P. | Pępłowski, A. (red.), *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Materiały*. Kraków, 193-207.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2012), *Bezpieczeństwo granicy wschodniej Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1921-1939*. W: Gmitruk, J. | Włodarkiewicz, W. (red.), *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 89-108.
- WOJTKOWIAK, J. (red.) (2013), *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*. Poznań.
- ZGÓRNIAK, M. (1993), *Polski wywiad wojskowy w 1939 roku, jego oceny sytuacji i wpływ na decyzje militarne i polityczne*. W: Olejnik, K. (red.), *„Pax et Bellum”*. Poznań, 321-332.